

TOMPA ANDREA

HÁROMSZOROS KISEBBSÉGBEN, ELFELEJTVE

Gondolatok a romániai magyar női holokauszt-
irodalom olvasása közben

*„Romániában születtem, nőnek és magyar zsidónak.
Ennél nagyobb szerencsétlenség már nem érhetett.”*

HARSÁNYI ZIMRA¹

**A korai művek recepció
nélkül maradnak,
hiszen ezek a szinte
azonnali tanúságtevők
abban a rövidnek
mondható korszakban
jelentetik meg
műveiket, amely az
ötvenes évekkel be is
zárul, és kezdetét veszi
a holokausztról való
hallgatás, illetve
ideológiailag
átítatott kora.**

A Harsányi Zimra által felvetett „szerencsétlenséghez”, melyet Szilágyi Júlia inkább háromszoros kisebbségnek nevezett,² gyakran egy negyedik is adódott: az emigráció, ami a diktatúra alatt végképp leírhatatlanná tette nevüket. A légertapasztalatukat megíró kisebbségi zsidó női szerzők meglehetősen láthatatlanok maradtak.³ Jelen írás azt keresi, hogy e szerzők alkotásai és szerzők maguk mikor és hogyan tűnnek el az emlékezetből, miközben alig tudtak vagy nem is voltak rá képesek, hogy egyáltalán megkapaszkodjanak benne, tér nyíljon számukra a nyilvánosságban. Kérdezhetnénk azt is, láthatóak-e a kisebbségeken belüli kisebbségi történetek. A mostani írást Gayatri Chakravorty Spivak klasszikussá vált esszéje, a *Szóra bírható-e az alárendelt?* ihlette; ezek a többszörös kisebbségben, alárendeltségben lévő, majd a történelmi hallgatással sújtott beszédmódok „hallgatósága” érdekelt. Az alárendelt megszólalt és beszélt – de hallható (volt-e) a hangja, megjelenik-e valamilyen nyilvánosságban?

Mit is jelent az, ha egy szerzőt, művet elfelejtünk? Régi és újabb irodalomtörténeti munkákban való megjelenésük, az önállóan e szerzőknek és műveiknek szentelt jelenkori kutatások, kiállítások szereplőiként való láthatóság, színpadi vagy filmes adaptációk, a nagyobb könyvtárakban, színházi adatbázisok gyűjteményeiben őrzött műveik és nem utolsósorban az újrakiadások – mindez mutatja, hogy van-e helyük

valamiféle emlékezetben, és milyenben – az irodalomtörténet vagy a történettudomány tart-e igényt munkájukra. Úgy tűnik, e művek leginkább megmaradnak szűken a holokauszt és azon belül is az észak-erdélyi holokauszt történettudományi szakirodalmában,⁴ magam is ott találkoztam velük. A magyarországi holokauszt-irodalom kutatása alig terjed ki a romániai magyar nyelvű művekre; eleve a női emlékezők, szerzők, írók csak elvétve vannak jelen akár legújabb holokauszt-irodalmáról szóló munkákban.⁵ Ahogy Jablonczay Tímea teszi fel a kérdést a hatvanas évek női holokauszt-elbeszélői kapcsán: „Ha kezdeményezéseik megjelentek, a kommunikatív emlékezet részévé váltak-e, és miért törlődtek ki mind az irodalmi, mind a kulturális memóriából?”⁶ A holokauszt magyarországi női emlékezőit és íróit feldolgozó újabb kutatások⁷ között sem találjuk ezeket a szerzőket.

A romániai magyar nyelvű női holokauszt-irodalomnak legalább három megragadható korszaka van, a holokauszt-emlékezet korszakai szerint csoportosítva a köteteket.⁸ A korai könyvek, tanúságtévők munkái közé tartozik például Ferencz Dóra *Ká-pó voltam* és Hegedűsné Molnár Anna *Miért?* című könyve;⁹ a második korszakban, az 1960–70-es években jelennek meg további kötetek, például Harsányi Zimra *A téboly hétköznapjai*, Földes Mária *A séta*, Simon Magda *A nagy futószalagon* című művei.¹⁰ És a harmadik korszakban, a rendszerváltozást követően újabb kötetek jelennek meg: Mózes Teréz, Halász Anna, Szilágyi Júlia kötetei. Ebben az írásban az 1990 előtt megjelent művek közül Ferencz, Hegedűsné, Harsányi és Földes munkáival foglalkozom, amelyekről úgy találtam, hogy beborította a felejtés (az 1990 utáni művek helye értelemszerűen még nemigen mérhető fel). Ez az írás pusztán néhány szempontot vet fel, és talán új adalékot is tartalmaz a felejtés és kivételes esetben az újrafelfedezés körülményéről.

Ahogy György Péter írja Hegedűsné Molnár Anna *Miért?* című kötete kapcsán: „Ugyanilyen, újraolvasást követelő, nehéz olvasmánynak vélem például Hegedűsné Molnár Anna *Miért? Egy deportált nő élményei a sárga csillagtól a vörös csillagig* című kötetét, amely Aradon a Me-Ta könyv és Zenemű kiadóvállalatnál jelent meg 1945-ben, hat hónappal a szerző hazatérése után. Mint azt Braham fent említett bibliográfiája is bizonyítja, több száz (!) további példát találhatunk az ugyancsak a könyvtárak mélyén, évtizedeken át recepció nélkül maradt korabeli könyvekre, amelyek mind azt mutatják, hogy milyen mély és nagy is az a képzeletbeli kontinentális talapzat.”¹¹ Ezek a könyvek gyakran olyan mélyen és hozzáférhetetlenül nyugszanak a könyvtárak mélyén, hogy magam is csak komoly erőfeszítés árán jutottam el némelyikhez, több is elérhetetlen maradt, de a terület egyik ismert kutatója, Lőwy Dániel számára is maradtak elérhetetlen művek.¹²

A felejtés egyik mércéje lehet az újrakiadás. Ezek közül a szerzők közül senki sem részesült újrakiadásban, úgy, mint a világhírű Nyiszli Miklós munkája vagy Kornis Ottó *Füst* című, nemrég újranyomott könyve. Úgy találtam, hogy a romániai női szerzők közül egyedül Zsolt Ágnes *Éva lányom* című, vitatott szerzőségű könyve jelent meg új kiadásban.¹³

A korai művek, Ferencz és Hegedűsné könyvei recepció nélkül maradnak, hiszen ezek a szinte azonnali tanúságtévők abban a rövidnek mondható korszakban jelentetik meg műveiket, amely az ötvenes évekkel be is zárul, és kezdetét veszi a holokausztról való hallgatás, illetve ideológiailag átítatott kora. A ma ismert nagy, korai művek közül például Primo Levi *Ember ez?* című műve csak

második kiadás után vált széles körben ismertté, az első nem váltott ki nagyobb figyelmet.¹⁴

A *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* online változatában¹⁵ háborúellenes irodalom, illetve lágerirodalom szócikk alatt szerepelnek e szerzők munkái. Ferencz Dórának, Hegedűsné Molnár Annának nem jár önálló szócikk. Egy német nyelvű interjújában Harsányi Zimra arról beszél: irodalmi karrierjét Auschwitz törte derékba. Túlélő lett (*Überlebende*), s ez megtagadta tőle a létet (*Lebende*).¹⁶ Hogy mennyire újragondolásra szorul ez a lexikon, tanúsítsa itt az önálló szócikkkel bíró Zathureczky Gyula újságíró esete, akinek fasiszta múltja, népbíróági ítélete nem kerül szóba. Miközben a kolozsvári gettóban tizenhat-ezer ember várja szörnyű sorsát, az *Ellenzék* vezércikkében Zathureczky így ír: „a zsidókérdést egyszersmindenkorra, vagy legalább is igen hosszú időre véglegesen megoldjuk”¹⁷

A „Spenót”-nak nevezett *Magyar irodalomtörténet* sem talált helyet Földes Máriának mint prózaírónak, vagyis nem tartalmaz újdonságot a Kántor Lajos – Láng Gusztáv féle *Romániai magyar irodalom 1944–1970-es* kötetéhez¹⁸ képest (így aztán Földesnek *A séta* című könyve is kimarad belőle). Ennek az irodalomtörténeti munkának a „lágerirodalom” sem képezi fejezetét, a láger tematikája csak Pilinszky János költészete kapcsán merülhet fel. Önálló fejezet vagy egyetlen önálló bekezdés sem jut kisebbségi (romániai) női szerzőnek, a fejejtés „kontextusa” tehát az etnikai hovatartozástól függetlenül minden női szerzőnek kijut.

A recepció nélküliséget mutatja az is, hogy Ferencz Dóra sorsa is ismeretlen. Ferencz bizonyára 1909-ben Marosvásárhelyen született Katzer Dóra¹⁹ néven. Neve könyve megjelenésekor alig néhányszor bukkan fel a sajtóban; egy alkalommal, amikor Nyiszli Miklós könyve felett tartanak ítéletet, radikális véleményt fogalmaz meg: a Mengele boncolóorvosaként dolgozó Nyiszlinek fel kellett volna áldoznia magát, hogy „halálával példát mutasson”.²⁰ Szemléletes, hogy az utolsó általam meglelt, róla szóló hivatkozás arról értekezik, hogy Ferencz Dóra nem (elég jó) író s így amit létrehozott, „csak dokumentum”, hiányzik belőle „a harcos, öntudattal telített világnézet”.²¹ Egy új korszak hangja ez, amely ideológikus elvárásokat támaszt, 1949-et írunk már; Ferencz Dóra tanúságtévő munkája a cikkíró szerint alulmarad egy francia kommunista, Jean Laffitte könyvével szemben, akit „egész más fából faragtak”. Kötete megjelenésekor az első recenzius még Ferencz légertapasztalat általi „íróvá nemesedéséről” szól (1946),²² míg az utolsó róla szóló írásban írásága elvitatása (1949) történik meg; ebben a rövid három évben talán létrejön és rövidesen meg is kérdőjelezhető egy írói identitás; a holokauszt-emlékezet új paradigmája veszi kezdetét. Ferencz Dóra mindenesetre többé nem jelentkezik ezen a néven íróként. Ferencz egy 1946-os cikk szerint a marosvásárhelyi cionista csoport tagjaként bukkan fel; ebből akár az is következhet, hogy a szerző alijázott, kivándorolt Izraelbe.

Hegedűsné sorsa is ismeretlen maradt volna, ha kötete néhány éve megjelent angol nyelvű fordításából nem tudunk meg róla többet. A könyv Anna Molnár Hegedűs néven jelenik meg Kanadában 2014-ben,²³ szerzője 1952-ben vándorolt ki, amerikai állampolgár lett, de Montrealban telepedett meg, ahol védőnőként dolgozott. 1979-ben halt meg, nyolcvankét évesen; a róla ma megismerhető fotók is könyve angol kiadásának köszönhetőek. Hegedűsné *Miért?* című munkájának a korabeli sajtó digitálisan elérhető anyagában nem találtam nyomát; talán a könyv alacsony példányszáma, magánkiadás jellege magyarázza (Ferencz Dórát is magánkiadás); kiadója, az aradi Me-ta 1944–53 között mindössze négy címet hozott.²⁴

Hegedúsné az Arcanum adatbázisában egyetlen írásban szerepel, melyet korábban idéztem. Az emigráció egyrészt (Molnár esetében), a bezáruló emlékezet másrészt, az íróság elvitatása harmadrészt teszi elfeledett szerzővé őket. Mindkettejük munkája mélyebb vizsgálatra volna érdemes: mindketten anyaként járnak meg több lágert, mindketten osztoznak abban, hogy ott veszítik el lányukat.

A hatvanas-hetvenes évek női alkotói közül már egyik sem egykötetes: Harsányi Zimra és Földes Mária íróként, színpadi szerzőként is számon tartható alkotó. Harsányinak és Földesnek is jelentős és sikeres – és nagyon eltérő – drámaírói pályafutása is volt. Hogy miért éppen a dráma, a színház volt az a terület, ahova a nők inkább be tudhattak hatolni ebben a korszakban, további vizsgálat tárgya lehetne.

Földes Mária darbjainak fontosságát mi sem mutatja jobban, hogy három ősbemutatóját Harag György rendezte, akivel közeli munkakapcsolatot is ápolt.²⁵ Valamennyi darbját, a holokausztdarabja kivételével (*Hölgy a barakkban*) bemutatták magyarul, és volt kritikai visszhangja is. A román színházi adatbázis²⁶ kilenc Földes-bemutatóról tud (ebből három román színházban került színre), a magyar²⁷ háromról; a különbség csak azt mutatja, ha egyáltalán értelmezhető, hogy a romániai színháztörténet inkább számon tartja őt, mint a magyar(országi).

Harsányi/Novac kétségtelenül egy bonyolult identitást alakított ki szerzőként, legalább három nyelven írt (magyar, román, francia), két néven, három országban. A nyelvváltások, a nevek sokfélesége, majd az emigráció talán még inkább perifériára szorít egy szerzőt a kisebbségi irodalmi kánonban; a Harsányi/Novac-é egyfajta hibrid identitás,²⁸ amivel a kisebbségi irodalmi kánon nehezen boldogul.²⁹ A nyelvváltás komplex kérdését Tibori Szabó Zoltán elemezte a magyar zsidó identitás holokauszt utáni kontextusában.³⁰ Az identitások hibriditása, ahogy egy alább idézett elemző is írja, az állambiztonság, a Securitate szemében is fenyegetést jelenthetett.

„Ana Novac Harsányi Zimra, egy mára elfeledett író álneve volt, írja egy elemzője.”³¹ Harsányiként nem jegyez egy színházi bemutatót sem.

Harsányi/Novac (más névváltozatban: Novák Anna) legismertebb darabja, a *Kovácsék*, melyet eredetileg magyarul írt, több bemutatót megélt, magyarul és románul, rendkívül sikeres volt az ötvenes évek végi Romániában. A román színháztörténeti adatbázis hét bemutatóról tud, a magyar egyről sem. Ana Novac előbb ünnepelt szerző volt, majd betiltott.

Harsányi nemcsak nyelvet váltott, hanem nevet is (elemzője tanúsága szerint darbjait magyarul írta, ezeket románra és jiddisre fordították). A névváltás mögötti okként a magyar név mint akadály jelenthetett meg egy (bukaresti színházi) karrierben. Magyarországi emigrációja után Harsányi magyarul, eredeti nevéen publikál, Nyugatra érkezve viszont visszatér az Ana Novac névhez, és könyve külföldi kiadásait is így jegyzi. Franciaországba érkezve következik be az újabb nyelvváltás, amikor franciául és románul ír. Ugyanannak a könyvnek tehát, *A téboly hétköznapjainak* két szerzője van: Harsányi és Novac.

Am a cenzúra és a Securitate az, ami végképp véget vetett írói karriereknek Romániában. Harsányi auschwitzi naplója magyarul nem jelenhetett meg Romániában a hatvanas években; erre Harsányi/Novac Securitate általi megfigyelése világíthat rá a maga mélységében. Kiváló tanulmányában Corina L. Petrescu³² leszögezi, hogy megfigyelői Novacot szubverzív, felforgató elemnek, az állam ellenségének tartják (akinek férjét is figyelték). Novac sikeres drámaíró, és állami díjat kap munkásságáért 1957-ben; a törés 1957-ben következik, amikor a *Mifé-*

Le ember vagy te? (Ce fel de om ești tu?) című darabját az év decemberében bemutatják a bukaresti Bulandra Színházban. Bár kezdetben kedvező a darab fogadtatása, 1958 márciusában anonim cikk jelenik meg a pártlapban, a *Scînteia*-ban; a darabot súlyos ideológiai kritika illeti, negativista szelleműnek nevezik. Novac a *Tribuná*-ban próbálja védeni a darabot, amit az igazgató Lucia Sturdza-Bulandra is dicsér; Novac a művészi szabadságra, autonómiára hivatkozik. 1958-ban Novacot kizárják a pártból, 1960-ban az írószövetségből is. Soha több bemutatója nem lesz életében, és egyetlen könyve sem jelenik meg többé Romániában. 1963-ban egy névházassággal érkezik Magyarországra, onnan Nyugat-Berlinbe megy, végül 1965-ban megérkezik Párizsba. Franciaország, vallja egy interjúban,³³ sosem válik otthonává.

Novacot 1960-tól figyelik meg; „Magda” nevű besúgója első jelentésének címe: „Ana Novac, a rendszerünk ellensége”.³⁴ A besúgó a továbbiakban a Novac névváriánst is emlegeti, és felhívja az állambiztonság figyelmét arra, hogy az „ellenség” éppen az auschwitzi naplóján dolgozik.³⁵ A jelentés leírja azt is, hogy milyen ez a modern, rövid hajú nő, aki egész nap pizsamában dolgozik az ágyában (a besúgó a férj gépírónője); ez a burzsoá életstílus aligha lehetett kedvére a pártnok, írja az elemző.

Betiltásától kezdve emigrációjáig Harsányi/Novac megpróbált íróként létezni Romániában, erről a besúgói is beszélnek. A besúgók beszámolnak Novacnak arról az erőfeszítéséről, hogy Romániában publikálja az auschwitzi naplót. Bár egyik besúgója értékesnek tartja a naplót, amit részben elolvasott, kritizálja is azért, mert nem hordoz reményt, és kommunisták sincsenek benne. A jelentés elemzője szerint a napló tehát akár ideológiailag sem felelhetett meg a kommunista rezsimnek. A kézirat már Novac emigrációja előtt Magyarországra érkezik, a jelentés szerint Raffy Ádám segítségével; ez később a hatóságokat is meglepi. (Réz Pál és Réz Ádám édesapjáról van szó, eredeti nevén Kupfer Miksa váradi származású orvosról; Harsányi is váradi.)

Érdekes megjegyezni, hogy Novac mindkét besúgója német származású, egyikük tipikus antiszemita nyelven jelent róla („parazita”), bár az, hogy valaki nem dolgozik, a kommunista erkölcs szemében is bűn. A neveknek még egy utolsó nagy kalandja felbukkan a jelentésekben: Harsányi eredeti nevén köt házasságot, hogy elhagyhassa az országot, a besúgó szerint azért, hogy a hatóság ne kösse össze az ismert írónő, Ana Novac esetével. Ekkor már a kézirat kint van, ennek komoly retorziói lettek volna, ha kiderül; a történész azzal zárja munkáját, hogy Harsányi azért hagyhatta el az országot, mert kijátszotta a Securitatét – éppen a névváltozatai felhasználásával. Harsányi/Novac végül Mikó néven hagyja el az országot, új (negyedik) férje oldalán. A tanulmány utal rá, hogy Párizsban a nyolcvanas években ismét figyelte a Securitate.

A rejtőzködés, szerepjátszás, új identitás megalkotása a nevekkal, ami talán mélyebb elemzést is megérne, tetéződik még a születési dátum misztifikálásával. Kötete román kiadásában születési dátumként 1929 szerepel,³⁶ ahogy Novák Anna néven adminisztrált Wikipédia oldalán is.³⁷ A naplót én is ezzel a tudattal olvastam, és megdöbbenett, hogy egy tizenöt éves leány ennyire érett lehet. A Securitate irataiban 1924 szerepel; vélhetőleg ez a helyes dátum. Ám a megbízható levéltári forrás itt is hiányzik.³⁸ Bizonyos források szerint³⁹ Harsányi/Novac azt remélte, hogy naplója híresebb lesz, mint az Anna Franké, és gyakran ma is összehasonlítják a két művet. Talán a születési év misztifikálása is ezt a rokonságot akarta erősíteni; Anne Frank a naplója végére éppen tizenöt lesz.

Nincs tudomásom arról, hogy a többi vizsgált szereplőnek megfigyeléséről fel-dolgozott kutatás megjelent volna a Harsányi/Novacéhoz hasonlóan. Földes Má-ria, aki a pártból kizárt kritikus, a tragikus sorsú Földes László felesége volt, Buka-restben pedig *A Hét* szerkesztője, akár érdekelhette is a román állambiztonságot.

A művek közelebbi, filológiai és műfaji vizsgálata is várat magára. Hogy mennyire bonyolult ez a kérdés a holokauszt-irodalom szempontjából, azt szem-léltesse Földes Mária kivételes regénye, *A séta* esete. Földes *Ádám, hol vagy?* címmel jelentetett meg a *Korunk* 1973/4. számában egy részletet „a szerző ön-életrajzi regényéből”. *A séta* című 1974-ben publikált regény már csak „emlé-kek” alcímet (műfajmegjelölést) tartalmaz, az önéletrajz és a regény egyaránt el-maradt egy év leforgása alatt; más önéletrajzi szöveget a szerző nem írt.⁴⁰ Fontos dátum a könyv megjelenésének éve: a holokauszt 30. évfordulója; egy évvel ké-sőbb jelenik meg Gáll Ernő híres *Ettersbergi töprengések* című esszéje, amely a láger- és börtönirodalomnak nyújtott erkölcsi alátámasztást.⁴¹ Földes regényéről a kritikus Tamás Gáspár Miklós így írt: „Ez a könyv is a boldogságról szól az el- vadult gyermekkor, Auschwitz és az elmekórház díszleteiben. Az extrovertált, teljesen világra nyíló lélek vergődéséről szól ez a nagyon szép könyv: már az el- ső mozdulatával többet ad, mint amennyit kaphat.”⁴²

Ugyanígy komoly filológiai kihívás Harsányi Zimra naplójának kérdése: *A té- boly hétköznapjai* a szerző Auschwitzban írt naplójának húsz évvel későbbi, a szerző által kiselabizált, szerkesztett, átdolgozott kiadása; a szerző maga írja a kötet magyar utószavában, hogy milyen nehézségekkel szembesült a napló kiol- vasásakor, amit minden erejével óvott fogsága idején. Harsányi kötete már Ma-gyarországon jelent meg, a szerző áttelepülése után, nyugati emigrációja előtt. Tordai Zádor így emlékszik a napló megjelenésére és a névváltoztatás eseményé- re: „Harsányi Zimra nem mesélt, hanem egyszer csak elrendezte és kiadatta lá- gerbeli feljegyzéseit. Hirtelen döbbenet volt a hatás. A jegyzetekből egy abszurd világba csöppent, épelméjű ember lelki traumái bontakoztak ki, egy emberé, aki annyira irreális módon viselkedik, hogy bizonyára éppen ezért élt túl mindent. Azon az áron, hogy a világ megkettőzése, a reális és az irreális szétválaszthatat- lan egységben járja át a lelkét. Zimra úgy élt és írt, mintha az irrealitás lenne a legigazabb realitás. Hamarosan leköltözött Bukarestbe, feleségül ment egy kitű- nő román matematikushoz, és nem kevésbé kitűnő emberhez, és színdarabokat kezdett írni Ana Novac névvel. Román író nő lett. De színdarabjainak lelkéből fakadó különösége miatt addig-addig botorkált konfliktusról konfliktusra, amíg el nem menekült Párizsba. A lágernapló fordításainak sikere segítette ahhoz is, hogy immár francia író nővé tudjon válni.”⁴³ Francia nyelvű kötetei nem jelentek meg magyarul. Az eredeti kézirat és az átdolgozott, szerkesztett szöveg összeha- sonlítása bizonyára fontos tanulságokkal járhatna.

A szerzők és műveik hivatalos elfelejtése az emigrációval válik totálissá. A dik- tatúra idején emigráló szerzők neve kimondhatatlanná válik a nyilvánosságban.⁴⁴ Az emigráció akkor is törlést jelent a nyilvánosságból, ha valaki semmiféle ki- sebbséghez nem tartozik; a diktatúrában ez bárkit sújt. Földes darabjait azonnal leveszik műsorról, könyveit, ha formálisan nem is tiltják be, de sem újra nem nyomják, sem további életük nincs. Az 1974 decemberében Izraelbe gyermeke- ihez látogatásra érkező, majd Romániába soha vissza nem térő Földes Mária tör- ténete különösen beszédes.⁴⁵ Földes Mária legfontosabb és sokak által méltatott műve, *A séta* 1974-ben jelent meg a Kriterionnál; a könyv arra várt, hogy 15 000 példányban Magyarországon is forgalomba kerüljön. A kiadást az emigrációt kö-

vetően nyomban leállították. Ugyanígy járt Földes Auschwitzban játszódó darabja: a *Hölgy a barakkban* című darabot románul mutatták be Galați-on 1974 áprilisában. Ezt követően a darabot, ahogy az összes többi Földes-dramát sem játszották többé. „A Romániából Izraelbe települt Földest irodalompolitikai okokból Kötő Józsefnek ki kellett hagynia a *Fejezetek a romániai magyar dráma történetéből* című kismonográfiából”, írja egy írásában Szokolczay Lajos⁴⁶, aki számon kéri Pomogáts Béla kötetén, hogy többek közt Földes Mária drámai életművéről is megfeledezett. Nem találtam nyomát annak, hogy Földes Mária Izraelben bekövetkezett tragikus haláláról hírt adott volna a romániai sajtó, ugyanakkor hátrahagyott ismerősi körében a hír nyomban elterjedt.⁴⁷ Az emigrációt követő hallgatás és tilalom valamennyi szerzőt sújtja tehát. A négy itt tárgyalt szerző közül három biztosan emigrált, Ferencz Dóráról elképzelhető ugyanez.

De az emigráció ugyanakkor új teret és nyelvet is nyit a könyveknek. Földes *A sétája* megjelent még egykor héberül, Hegedűsné könyve angolul, Harsányi/Novac több nyelven (angol, német, francia, portugál, spanyol, japán, románul 2004-ben). „Annak ellenére, hogy a magyar megjelenése után több világnyelvre is lefordították az életrajzi művet, románra csak a 2000-es évek elején lett lefordítva, tehát a román közönség számára gyakorlatilag ismeretlen a szerző is, a kötet is”, olvasható egy friss cikkben, ami egy alább tárgyalt bemutató kapcsán született.⁴⁸ A felvetés jogos, de meg is fordíthatjuk a kérdést: vajon magyarul hány román holokauszt-émlékiratot, regényt ismerünk?; e pillanatban egy sem jut az eszembe. Úgy tűnik, a többi nyelv akkor képes felfedezni (és befogadni) ezeket a műveket, ha a szerző személyesen is jelen van az illető kultúrában. Utólagos felfedezés csak Harsányi/Novacnak adatott meg, és neki még jelentősebb tér is nyílt: a színpadon.

Harsányi/Novac kötetéből a bukaresti Zsidó Színház készített 2020 decemberében online és élő előadást, a naplót adaptálva, a bemutatót a holokauszt romániai emléknapiához, október 9-hez igazítva. Az előadás a könyv külföldi és román kiadásának címét viseli: *Ifjúságom legszebb napjai* (*Cele mai frumoase zile ale tinereții mele*). Ana Novacot a darabban a híres Maia Morgenstern alakítja, aki egyben a színház igazgatója – ez is mutatja, hogy a színház fontosnak tartja ezt a szöveget.

A Novac-bemutató is annak a jelzése, hogy ezek a művek nemcsak könnyen képesek átlépni a nyelvi határokat, és az univerzális, nyelv feletti (vagy alatti) tapasztalatot megosztani, de komoly erőforrást rejtenek még mindenféle befogadás, újrafelfedezés, kiadás számára.

■ JEGYZETEK

1. Idézi Polcz Alaine-t Louise D. Vasvári: *A töredezett (kulturális) test írása Polcz Alaine „Asszony a fronton” című művében*. Hungarian Cultural Studies, 2010 (Vol 3). <https://ahea.pitt.edu/ojs/index.php/ahea/article/view/20/12>
2. Első alkalommal egy németül megjelent interjúban. Renate Windisch-Middendorf: *Die kluge Genossin. Begegnungen mit Frauen in Rumänien*. Herder Verlag, 1983. Köszönöm Szilágyi-Gál Mihálynak, hogy felhívta a figyelmem erre a forrásra, egyébként csak Szilágyi Júlia szóbeli közlésére hivatkozhatok.
3. Ebben a tanulmányban elemzett művek megismeréséhez Lówy Dániel munkái (*A Soá nagyvárad emlékirói*. Várad 2010/8; *A vézskorszak kolozsvári tanúságtevői*. In: Randolph B. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról* 8. Balassi, Bp., 2001.) és a vele való személyes beszélgetések vezettek el. A női holokausztírók felfedezéséhez Jablonczay Tímea írásai és Szűcs Teri munkássága mutattak utat.
4. Lówy Dániel munkáira gondolok elsősorban (*A Soá nagyvárad emlékirói* és *A vézskorszak kolozsvári tanúságtevői* című tanulmányaira), aki a teljességre törekvő munkáiban számba vette a fellelhető műveket.
5. A Kisantal Tamás és Mekis D. János szerkesztésében megjelent újabb kötetben (*A holokauszt témája az irodalomban*. Kronosz Kiadó, Bp., 2018.) például egyetlen női szerzőnek sem jut önálló fejezet.
6. Jablonczay Tímea: *Hivatalos amnézia és az emlékezés kényszere. A holokauszt női elbeszélései a 60-as években*. Múltunk 2019/2.

7. Például Pécsi Katalin: *Sós kávé – Elmeséletlen női történetek* (Novella kiadó, Bp., 2007), bár a kötetben vannak szereplők, akiknek erdélyi felmenői vannak; ugyanígy Jablonczay Tímea kutatásai között sem találtam kifejezetten erdélyi szerzőt (bár erdélyi származásúakkal, mint Palotai Boris, foglalkoznak munkái).
8. Lásd Gyáni Gábor munkáit: *A történelem mint emlékmű*. Kalligram, Bp., 2016, illetve 2020 novemberében megtartott *Memory and Holocaust Consciousness in Hungary* című konferencia-előadását (Holokauszt Emléközpont).
9. Ferencz Dóra: *Ká-pó voltam*. Regény. Arad: [a szerző kiadása]; (Arad: „Presa Democrată”); 142 p; [Hegedűsné] Molnár Anna: *Miért. Egy deportált nő élményei a sárga csillagtól a vörös csillagig*. Arad, 1946. Meta könyv- és zeneműkiadó vállalat.
10. Harsányi Zimra: *A téboly hétköznapjai*. Kozmosz Könyvek, Bp., 1966; Földes Mária: *A séta*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1974; Simon Magda: *A nagy futószalagon*. Irodalmi Könyvkiadó, Buk., 1967.
11. György Péter: „*A láger sors*”. Jelenkor 2010. 12. sz. Letöltés: <http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/2126/a-lager-sors>
12. Lásd Löwy Dániel *A vészorszak kolozsvári tanúságtevői* tanulmányában a 35. lábjegyzetet.
13. 21. század kiadó, 2011. Löwy erről a naplóról így fogalmaz: „A napló eredetisége vitatott, mivel a kézirat elveszett. Feltételezik, hogy Zsolt Ágnes megváltoztatott részeket és részleteket, az is elképzelhető, hogy a teljes szöveget maga írta.”
14. Lásd Kisantal Tamás: *Az emlékiratoktól a botrányig. A holokauszt témája az irodalomban*. Kronosz Kiadó, Bp., 2018.
15. <https://lexikon.kriterion.ro/>
16. Idézi Corina L. Petrescu.
17. Ellenzék 1944. május 19.
18. Kántor Lajos – Láng Gusztáv: *Romániai magyar irodalom 1944–1970*. Kriterion, Buk., 1973. <https://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=908>
19. Adatait az Arolsen archívumban találtam meg.
20. Szabad Szó, Marosvásárhely 1947. december 15.
21. Boros Bálint: *Életre-halálra*. Utunk 1949. augusztus 6.
22. *Édesanya a haláltáborban*. Szabad Szó (Marosvásárhely) 1946. október 7.
23. Hegedüs Anna Molnár: *As the Lilacs Bloomed*. The Azrieli Foundation, Toronto, 2014. (orig. ed. Miért ?) Translated from Hungarian by Marietta Morry and Linda Muir.
24. *Romániai magyar könyvkiadás 1944–1953* <http://rmk40.adatbank.transindex.ro/index.php>
25. Földes Ágnes szóbeli közlése.
26. cimec.ro
27. <https://oszmih.hu/index.php/layout/adatbank>
28. Corina L. Petrescu használja rá e kifejezést.
29. Nyelvi szempontból érdekes, hogy bizonyos szerzők identitása, „hovatartozása” nehezen tisztázható; ezeknek az identitásoknak értelmezéséhez és feltárásához súlyosabb elméleti fegyverzettel kéne nekilátni. A romániai zsidóság egyik női emlékirója például, Sara Tuvel Bernstein, a *Varrónő* című könyv szerzője (The Seamstress, 1999), nem tartozik sem a román, sem a magyar kultúrájú zsidóság körébe, ahogy a fent elemzett női szerzők nemcsak magyarul írnak, de magyar kulturális háttérrel bírnak, és ahogy a zsidóság jelentős része Erdélyben magyarnak is tartja magát. Nora Diamantstein (*Viața, reprimeste-mă*, Editura Universul, Buc., 1948) szintén korai női Kolozsvárról induló holokauszt emlékiró, akinek ugyanígy nem ismert az utóélete; *A titokzatos túlélő* címmel jelent meg róla írás néhány éve.
30. Tibori Szabó Zoltán: *Árnyékos oldal*. Koinónia, Kvár, 2007. 269–270.
31. Corina L. Petrescu: *Of Sources and Files: The Making of the Securitate Target Ana Novac*. In: Valentina Glajar, Alison Lewis, Corina L. Petrescu (eds.): *Cold War Spy Stories from Eastern Europe*. Potomac Books, Lincoln, 2019.
32. Ana Novac állambiztonsági megfigyelését Corina L. Petrescu tanulmánya dolgozta fel legteljesebben (lásd fentebb). Továbbá lásd William Totok: O victimă colaterală. RFI 2012. aug. 14, <https://www.rfi.ro/articol/stiri/social/o-victim-a-colateral-a>
33. Idézi Corina L. Petrescu
34. Idézi Corina L. Petrescu
35. A tanúk felértékelődése az Eichmann-perben is kétségtelenül megnyitja a beszédet az emlékezők előtt.
36. Ana Novac: *Cele mai frumoase zile ale tinereții mele*. Editura Dacia, Cluj, 2004.
37. https://hu.wikipedia.org/wiki/Nov%C3%A1k_Anna; A Wikipédia-szócikk a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* megfelelő, Mózes Huba által írt szócikkén alapul: <https://lexikon.kriterion.ro/szavak/3239/>
38. Az Arolsen archívumban nem találtam róla adatot.
39. Beszűgői említik, de ezt forrásmegjelölés nélkül veszi át William Totok fentebb idézett cikke.
40. Földes Ágnes szóbeli közlése.
41. Stefano Bottoni hívta fel rá a figyelmem, ezúttal is köszönöm neki.
42. Utunk 1975. március 28.
43. Tordai Zádor: *Volt egyszer, hol nem volt*. Múlt és jövő 2000/11. 1–4.
44. Az Arcanum adatbázisban Földes Mária emigrációját követően például egyetlen bekezdésnyi szöveget sem találok, amit munkásságának szenteltek volna.
45. Ezúton köszönöm lányának, Földes Ágnesnek a beszélgetést; interjúnk információira támaszkodom a fentiekben (az interjú 2021. február 8-án készült).
46. Holmi 1990/3.
47. Tamás Gáspár Miklós közlése.
48. Kolos Georgina: *A holokauszt-túlélő nagyváradi Harsányi Zimra naplóját vitte színre a bukaresti zsidó színház*. Transindex 2020. október 19. https://multikult.transindex.ro/?hir=11618&a_holokausztutulelo_nagyvaradi_harsanyi_zimra_naplojat_vitte_szinre_a_bukaresti_zsido_szinhaz